

*Хроленок О. Ю.,
здобувач кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Харківського національного педагогічного
університету імені Г. С. Сковороди*

СТАНОВЛЕННЯ ОКРЕМИХ ЗАСАД СИСТЕМАТИЗАЦІЇ ПОКАРАНЬ ЗА РУСЬКОЮ ПРАВДОЮ

Анотація. Стаття присвячена історично-правовому аналізу окремих засад систематизації покарань у пам'ятці кримінального права – Руській правді. Установлюється відповідність тогочасних елементів сучасним вимогам формування системи покарань. Констатується нерозвиненість елементів цієї системи і їх невелика кількість.

Ключові слова: покарання, система покарань, Руська правда.

Постановка проблеми. Актуальність пропонованої статті полягає в беззаперечності необхідності проведення історичного аналізу окремих правових інститутів, що дає змогу прослідкувати їх генезу й, відповідно, зробити прогнози щодо їх майбутнього розвитку. Аксиоматично, що юридична наука не сприймає хаосу, а тому певна множина елементів вимагає упорядкування та класифікації. У цьому випадку мова йде про систему кримінальних покарань, що складається з певних елементів (видів). Цей інститут є складним і історія його розвитку становить не одне сторіччя. Указана система знаходила вираження у провідних нормативно-правових актах, які діяли на кожному етапі розвитку законодавства про кримінальну відповідальність. Як уважається, відправним моментом дослідження правової регламентації систематизації покарань в Україні є науковий аналіз одного з найвідоміших історичних першоджерел – Руської правди. На жаль, дослідженню цієї історичної пам'ятки законодавства про кримінальну відповідальність приділяється недостатня увага.

Але в цьому випадку не можна не зазначити, що загалом дослідженню цього правового інституту приділялася значна увага з боку провідних учених-правознавців. У радянський період і в період незалежності України цій проблемі присвячені праці таких вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема Л.В. Багрія-Шахматова, В.А. Бадири, М.І. Бажанова, І.Г. Богатирьова, А.П. Геля, Т.А. Денисової, М.Г. Деткова, О.М. Джузи, А.П. Закалюка, А.Ф. Зелінського, І.І. Карпеця, О.Г. Колба, О.М. Костенка, В.А. Львовичкіна, В.О. Меркулової, В.П. Петкова, О.О. Піонтковського, О.Б. Пташинського, О.Л. Ременсона, О.П. Рябчинської, І.С. Сергеева, А.Х. Степанюка, М.О. Стручкова, В.М. Трубникова, І.Я. Фойницького, П.В. Хряпінського, С.В. Черкасова, Н.П. Черненко, М.Д. Шаргородського, Ю.В. Шинкарьова, І.В. Шмарова, І.С. Яковець, С.С. Яценко та ін.

Об'єктом дослідження є система покарань як історично-мінливе правове явище.

Предметом дослідження є правова регламентація елементів (видів) покарань, що створювало певну їх систему за часинності Руської правди як пам'ятки національного законодавства про кримінальну відповідальність.

Мега статті – виявити окремі засади систематизації покарань за Руською правдою. Перш ніж досліджувати регламентацію множини елементів (видів) покарань за Руською правдою, необхідно дати визначення системи покарань як предмета

дослідження. Не вдаючись у глибоку наукову полеміку щодо надання дефініції системи покарань, наведемо основні наукові погляди щодо цього поняття для розуміння його змісту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із перших поняття системи покарань запропонував видатний російський учений С.В. Позднішев. Він зазначав, що система покарань являє собою сукупність каральних заходів кодексу у їх відносинах одне з одним і має вид переліку, у якому покарання розміщуються за ступенем їх відносної важливості [2, с. 465].

В.М. Петрашев визначав систему покарань як установленний законом вичерпний, обов'язковий для суду перелік покарань, розташований залежно від тяжкості [1, с. 21].

Одним із провідних учених-криміналістів, напрям наукового пошуку якого стосувався аналізу систематизації покарань, є О.П. Рябчинська, яка на сторінках власного дисертаційного дослідження визначає систему покарань як упорядковану за ступенем суворості сукупності взаємодіючих і взаємозумовлених видів покарань і їх підсистем, передбачених у Кримінальному кодексі, що забезпечують диференціацію покарання на правотворчому рівні та їхню індивідуалізацію на правозастосовному рівні з метою створення належних і достатніх правових умов для досягнення мети кримінального покарання відповідно до принципів кримінального права і кримінально-правової політики [5].

Історія розвитку людства, держави та права дає чимало типів систем покарань, що складаються з певних елементів (видів). Аналіз історичного досвіду свідчить про те, що кримінальні покарання та їхня система перебувають у тісному, нерозривному взаємозв'язку та взаємодії з конкретними умовами й епохою, загальним устроєм життя суспільства, станом економіки та фінансів держави, її суспільно-політичним ладом, морально-етичними й правовими поглядами, звичаями й звичками, а також ідеологічними стереотипами, що склалися в суспільстві. Як найбільш вагомими соціальними факторами, що безпосередньо та істотно впливають на зміну системи покарань у кримінальному праві, можна назвати тип суспільно-економічної формації, спосіб виробництва й розподілу вироблених продуктів праці, рівень розвитку продуктивних сил і виробничих відносин і їх взаємну відповідність. У практиці існує чимало прикладів еволюції системи покарань, що відбувалася залежно від змін суспільного, соціально-політичного та економічного устрою й відповідних змін, зокрема в ідеології, політиці, етиці, моралі, виборі основних шляхів, засобів і методів боротьби зі злочинністю [6, с. 60].

Одним із найвидатніших першоджерел, у якому закріплювалося існування певних видів покарань, що у своїй множині склалися б у певну систему, є Руська правда. Вона стала базисом для подальшого розвитку законодавства про кримінальну відповідальність на землях, що належать до сучасної України.

Уважається, що Руська правда є одним із першоджерел українського законодавства про кримінальну відповідальність.

Цей документ не є повною мірою уніфікованим, налічує велику кількість варіантів і складається загалом із 112 списків [3, с. 5]. При проведенні досліджень матеріали та варіанти Руської правди класифікуються, як правило, за списками та редакціями [4, с. 3].

Виокремлення основних засад систематизації покарань за Руською Правдою можливе тільки через аналіз елементів цієї системи, що дасть змогу виокремити загальні тенденції формування вказаної системи.

При становленні державності й права загальносвітовою тенденцією була переймання певних функцій держави (у їхньому сучасному розумінні) приватними особами. Однією з таких функцій була реалізація покарання, що застосовувалося до особи за вчинений нею злочин або соціально неприйнятний акт. По суті, застосування покарання відбувалося у формі простої помсти або самого постраждалого від злочину, або його родичів. Таке явище можна розглядати в ракурсі приватної кари злочинцю. Саме застосування покарання родичами потерпілої особи робило покарання «кровним», тобто застосовували його особи, пов'язані із жертвою злочину узами крові. Цей вид поведження зі злочинцем знайшов власне вираження на сторінках Руської правди, зокрема її Короткої редакції. Так, у п. 1 Короткої редакції Руської Правди зазначалося: «Якщо вб'є муж мужа, то помститься брат за брата, син за батька, або батько за сина, чи двоюрідний брат, або син сестри». Аналіз змісту як Короткої редакції Руської правди, так і Складеної редакції свідчить про нерозповсюдження такого роду помсти як заходу кари щодо злочинця. Це підштовхує до думки про атавістичність цього явища вже в ті часи і збільшення ролі державної, князівської влади у здійсненні покарання злочинця. Фактично, спричинення винній особі тілесних ушкоджень або смерті потерпілим або його родичами, згідно з текстом Руської правди, не є поширеним.

Найбільш поширеним видом покарання, за короткою редакцією, було майнове стягнення з винної особи. Саме воно частіше за все містилося у вигляді стягнення в нормах пам'ятки кримінального права. Такого роду «штраф» мав два вияви: перший – грошове стягнення як покарання за вчинене правопорушення; другий – як майнове відшкодування спричиненої шкоди потерпілій особі. Здебільшого на сторінках Короткої редакції Руської правди мова не йде про майнове покарання в його сучасному розумінні. Стягнення сплачуються потерпілій особі за «образу» або каліцтво. По суті, такого роду стягнення є виявом «відновлювального правосуддя», ідеї якого знаходять все більшу й більшу популярність на сьогодні. Сплачуючи певну суму потерпілій особі, винний відшкодовує завдану шкоду, поновлюючи соціальні зв'язки, яким спричинена шкода внаслідок учинення протиправного діяння. В іншому випадку, сплата грошового відшкодування до княжої казни як раз надає грошовому стягненню публічності, водночас матеріально «підтримуючи» правосуддя. У цьому випадку матеріальне стягнення проводилося не для відшкодування шкоди потерпілій особі, а як раз для спричинення певних страждань винному внаслідок обмеження його майнових прав. По суті, це було однією з найважливіших засад застосування майнових покарань, що розвинулося й у майбутньому в систему покарань, направлених на обмеження майнових прав винного.

Так само вказане покарання було розповсюджене й у Поширеній редакції Руської правди. Так, наприклад, у п. 19 указувалося, що «якщо відрубає будь-який палець, то 3 гривні, а самому (потерпілому) гривню кун».

Виходячи з аналізу змісту Руської правди, доходимо висновку про нерозповсюдженість застосування смертної кари на

землях, що належать до територій сучасної України. Історично цей вид покарання не характерний для українського народу, незважаючи на те що в більшості тогочасних країн світу цей вид покарання був одним із найпоширеніших. В Україні смертна кара набуває розповсюдження як раз після входження частини її земель до Російської Імперії. Розповсюдження набули в тому числі і кваліфіковані види смертної кари. Так, у п. 2 Поширеної редакції Руської Правди (за Троїцьким списком) говориться: «Після (смерті) Ярослава знову зібралися його сини: Ізяслав, Святослав, Всеволод і мужі їх Коснячко, Переніг, Никифор і відмінили смертну кару за вбивство, встановивши за куни викупати (сплачувати грошове стягнення), то як судив Ярослав, так вирішили судити і сини його».

У Поширеній редакції Руської Правди зустрічається ще одне покарання – «потік та розграбування». Цей вид покарання був не характерний для Короткої редакції Руської правди й зустрічається лише в її Поширеній редакції. У п. 5 Руської правди зазначалося: «Якщо буде розбій без усякої сварки, то за розбійника люди не платять, а видають його з дружиною та дітьми на потік та розграбування». Цей вид покарання призначався за три види злочинів, які на той час уважалися найтяжчими: убивство в розбої; крадіжку коней; за підпал будівлі. Це покарання складалося із двох частин. Перша полягала в повній конфіскації майна, що належало злочинцю та його родині; друга – у вигнанні родини разом зі злочинцем із общини. Таке вигнання, якщо брати до уваги спосіб та умови життя тих часів, ставало, по суті, відтермінованою смертною карою для вигнанців (вони позбавлялися опіки й захисту роду та общини). Жодна особа не могла вступитися за вигнанців у майбутньому, вони втрачали підтримку роду, і будь-яка особа, яка забажала б спричинити їм шкоду, була унебезпечена від кровної помсти, оскільки кровний зв'язок із вигнанцями розривався.

Цікавим видом стягнення було застосування так званої «дикої віри». При її виконанні обов'язок сплачувати стягнення покладалася не тільки на винну особу, а й на його родину чи взагалі общину, яка мешкала в місцевості, у якій було вчинено злочин. Члени верви (общини) гуртом виплачували грошове стягнення за злочин, учинений на території цієї верви. Так, у п. 4 Поширеної редакції зазначалося: «Якщо вервь (община) почне платити дику виру, то платить її стільки літ, скільки зможе, оскільки платить без вбивці (тобто його особу не встановлено); якщо ж вбивця із верви (общини), то вона допомагає йому у сплати вири, оскільки він так само (в такій ситуації) платить за інших. Якщо платиться дика вира, то одразу сплачують 40 гривень, а за саме вбивство сам вбивець платить разом з іншими свою частину (в ці) 40 гривень. Якщо вбивство буде під час сварки або пиру, то він (убивця) платить разом із верв'ю, або самостійно». При цьому важливим моментом було встановлення факту минулої участі суб'єкта у сплати «дикої віри» при вчиненні протиправного діяння іншим членом верви. У п. 6 Поширеної редакції прямо зазначалося: «Якщо хтось не брав участь у платежі дикої вири, то йому люди (в такому випадку) не допомагають (в платежі вири), а сплачує (її) він самостійно».

У Статуті Володимира вперше можна знайти згадку про тілесне покарання. У п. 77 зазначається: «Якщо холоп вдарить вільного мужа і втече в хороми, а господар його не видасть, то господар платить за нього 12 гривень, а після цього, якщо побитий знайде свого кривдника, то, як Ярослав постановив, він (побитий) може кривдника вбити, а сини його (Ярослава) постановили брати грошові стягнення і прилюдно сікти його (холопа), або взяти гривня кун за сором». Згідно з цією нормою, холопа належало сікти, що, безумовно, належало до тілесних покарань, але у змісті не вказується, у якому розмірі це

покарання мало виконуватися. Уважається, що розмір тілесного покарання визначався кожного разу окремо. І, як ми бачимо, спостерігається поступова відмова від застосування смертної кари й заміна її на інші, менш суворі покарання.

Висновки. Проаналізувавши текст Руської правди, можна дійти кількох висновків щодо покарань, які були викладені в ній, і їхнього системного зв'язку. Найбільш поширеними були покарання, що передбачали майнові стягнення з винної особи в тому чи іншому вигляді. Це підтверджує, з одного боку, значимість майнових прав особи в той час, а з іншого – гуманність чинних видів поведження із злочинцем. Покарання, пов'язані зі спричиненням винному тілесних ушкоджень, майже не застосовувалися. Єдиним винятком є покарання у вигляді смерті, що могло бути застосовано потерпілим або його родичами, але, як правило, одразу та на місці вчинення злочину. Однак з часом кровна помста зникає з норм Руської Правди.

Щодо встановлення видів покарань і їхнього взаємоузгодження в системі очевидно, що ієрархія видів покарань формувалася з урахуванням соціального становища як потерпілого, так і злочинця. Майнове розшарування було значним і суттєво впливало на застосування щодо представника конкретного прошарку суспільства певного виду покарання.

З іншого боку, необхідно зазначити, що кількість видів покарань була достатньо незначною, що ускладнює можливість їх певної та чіткої систематизації й розміщення у «драбині» покарань. Системи покарань як такої, що представлена в чинному законодавстві нині, не існувало. Незважаючи на це, можна виділити певні класифікаційні групи покарань, як-от: тілесні покарання, майнові покарання.

Незважаючи на це, Руську правду можна впевнено вважати одним із найпотужніших першоджерел кримінального права. Саме в ній закладено підвалини чіткої побудови системи покарань, її під систем і класифікаційних груп. Саме тому дослідження нормативно-правового акта такого значення та рівня є актуальним і здатне забезпечити належне уявлення історичного досвіду щодо етапів розвитку сучасної системи покарань в Україні.

Література:

1. Петрашев В.Н. Гуманизация системы наказаний в советском уголовном праве / В.Н. Петрашев. – Ростов н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1988.
2. Позднышев С.В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права / С.В. Позднышев. – М., 1912.
3. Правда Русская : [учебное пособие]. – Москва-Ленинград : Издательство Академии наук СССР, 1949.
4. Русская правда. Тексты на основании 7 списков и 5 редакций / сопоставил и подготовил к печати проф. С. Юшкою ; Украинская Академия наук. Институт истории материальной культуры. – К. : Издательство Украинской академии наук, 1935.
5. Рябчинська О.П. Теоретико-правові засади функціонування системи покарань в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 / О.П. Рябчинська ; Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2013.
6. Фролова О.Г. Злочинність і система кримінальних покарань (соціальні, правові та кримінологічні проблеми й шляхи їх вирішення за допомогою логіко-математичних методів) : [навчальний посібник] / О.Г. Фролова. – К. : АртЕк, 1997.

Хроленок А. Ю. Становление отдельных начал систематизации наказания по Русской правде

Аннотация. Статья посвящена историческо-правовому анализу отдельных начал систематизации наказания по Русской Правде. Устанавливается несоответствие элементов того времени современным требованиям формирования системы наказаний. Констатируется неразвитость элементов данной системы и их небольшое количество.

Ключевые слова: наказание, система наказаний, Русская правда.

Hrolenok O. Formation of the individual began to systematize punishment by Russian pravda

Summary. The article is devoted to the historical and legal analysis of the individual began to systematize the punishment under the Russian Truth. Set elements mismatch modern requirements of the time of formation of the penal system. It is stated undeveloped elements of the system and their small number.

Key words: punishment, punishment system, Russian Pravda.